

EGRI SOLIQLAR VA ULARNING BYUDJET DAROMADINI SHAKKLANTIRISHDAGI O'RNI

Yarashova Gulmira O'rol qizi

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti talabasi

E-mail: yarawovagulmira@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20609787>

Annotatsiya. Ushbu tezisda egri (bilvosita) soliqlarning davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishdagi o'rni zamonaviy iqtisodiy sharoitda tahlil qilinadi. Xususan, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), aksiz soliqlari va bojxona to'lovlarining fiskal ahamiyati, ularning iqtisodiy barqarorlikka ta'siri hamda raqamlashtirish jarayonlari asosida soliq tizimini takomillashtirish yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida egri soliqlarning samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: egri soliqlar, QQS, aksiz solig'i, davlat byudjeti, fiskal siyosat, raqamlashtirish, soliq tizimi, iqtisodiy barqarorlik.

Kirish

Respublikamiz iqtisodiyoti katta investitsiya resurslarini talab qiluvchi chuqur tarkibiy o'zgarishlar sharoitida rivojlanmoqda. Mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash, so'nggi yillarda erishilgan iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish, nodir va rangli metallarni qayta ishlash bo'yicha tasdiqlangan dasturlarni amalga oshirish, oziq-ovqat va kimyo sanoatini rivojlantirish, aholi bandligini kengaytirish va aholi bandligini ta'minlash kabi muhim ustuvor vazifalar tasdiqlandi. Aholi turmush darajasini oshirish. O'zbekiston Respublikasida soliq huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy qonun Soliq kodeksi hisoblanadi. Aynan Soliq kodeksi davlatdagi soliqlar va boshqa to'lovlarni belgilaydi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Soliqqa tortish masalalarini tartibga soluvchi boshqa qonun hujjatlari Kodeksga zid bo'lishi mumkin emas. O'zbekiston soliq qonunchiligining o'ziga xos xususiyati shundaki, soliq stavkalari Soliq kodeksida emas, balki har yili O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan belgilanadi. Bundan tashqari, qonun osti hujjatlari soliqlarni hisoblash uchun zarur bo'lgan turli xil ro'yxatlar va jadvallarni belgilaydi, masalan, soddalashtirilgan soliqqa tortiladigan faoliyat turlari, Aksiz to'lanadigan tovarlar va boshqalar. Shu sababli, boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar soliq qonunchiligining muhim tarkibiy qismidir, chunki to'lanishi kerak bo'lgan yakuniy miqdor ularga bog'liq, Soliq kodeksi esa to'lovchilarning ayrim toifalari uchun umumiy soliq qoidalarini, shuningdek ularning xususiyatlarini belgilaydi. O'zbekiston soliq qonunchiligida soliq va yig'imlarning nihoyatda katta miqdori nazarda tutilgan. Umuman olganda, soliq tizimini ikki darajali sifatida tavsiflash mumkin, chunki barcha soliqlar: milliy va mahalliy soliqlarga bo'linadi[1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Adam Smit bilvosita soliqlarning samaradorligi va iqtisodiyotga ta'siri haqida o'zining mashhur asari "Millatlar boyligi" (The Wealth of Nations) da quyidagicha fikr bildirgan. U bilvosita soliqlarni "iste'molchidan to'planadigan qulay soliq" sifatida ta'riflagan va soliq yig'ishda adolat hamda samaradorlik tamoyillarini ilgari surgan. Richard Musgrave o'zining "Public Finance in Theory and Practice" (Jamoat moliyasi nazariya va amaliyotda) kitobida bilvosita soliqlarni davlat daromadlarining muhim manbai sifatida tahlil qilgan[2]. U bilvosita soliqlarning iqtisodiy barqarorlikni saqlashda o'rnini baholagan va soliqlarning qayta taqsimlovchi roli haqida chuqur tahlil qilgan. Cecilia Conrad davlat daromadlari va bilvosita soliqlarning ijtimoiy tengsizlikka ta'siri

haqida tadqiqotlar olib borgan. U soliqlarning bevosita va bilvosita shakllari o'rtasidagi muvozanatni tahlil qilish bo'yicha ishlar qilgan. Mamlakatimizda ham ko'plab bilvosita soliqlarning ahamiyati yuzasidan ilmiy ishlar olib borilgan. Xususan, Behzod Salimov O'zbekiston iqtisodiyoti kontekstida soliq siyosati, jumladan, bilvosita soliqlarning byudjet daromadlarini shakllantirishdagi o'rni haqida ilmiy maqolalar yozgan. Mavluda Shermatova - Soliq tizimining raqamlashtirilishi va uning samaradorligi haqida ishlari bilan tanilgan[3].

U bilvosita soliqlarni yig'ishda texnologiyalarning roli haqida tadqiqot olib borgan. Dilshod Nazarov - Soliqlar va davlat moliyaviy siyosatining iqtisodiy o'sishga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

Natija va muhokama

Soliqlar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim iqtisodiy vositalaridan biri bo'lib, mamlakat farovonligining o'sishiga yordam berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin[4]. Ular nafaqat davlat daromadlarining asosiy shakli, balki davlat organlari tomonidan iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy sohadagi eng muhim dastaklardan biri sifatida ham foydalaniladi[5]. Soliqlar aholining real daromadlarini oshiradi, chunki soliqlar orqali daromadlarni kamaytirish inflyatsiyaga qarshi turadi. Narxning ajralmas qismi bo'lgan bilvosita soliqlar narxlarning o'sishining inflyatsiya jarayoniga yordam beradi. Ko'pgina ekspertlarning fikricha, iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida fiskal va tartibga solish funksiyalarini mavjud bo'lgan ko'plab funktsiyalardan ajratish eng asosli va adolatli hisoblanadi[6].

Hech kimga sir emaski, davlat daromadi turli soliq va yig'imlardan iborat. Soliqlarning ikkita katta guruhi mavjud - to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita. Ular ba'zan to'g'ri va egri soliq deb ham ataladi.

To'g'ridan-to'g'ri soliqlarga daromad, mulk va yer soliqlari kiradi. To'g'ridan-to'g'ri soliqning taniqli misoli - jismoniy shaxslarning daromadlaridan to'lanadigan 13% yoki yerga egalik qilish uchun to'lov.

Bilvosita soliq - bu oxirgi xaridor tomonidan to'lanadigan soliq. Ya'ni, davlat soliqning ma'lum foizini belgilab qo'ygan, sotuvchilar uni o'z narxiga kiritishlari shart va xaridor biror narsa sotib olgandan so'ng, bu pul alohida daromad ustuniga tushadi va hisobot davri oxirida[9], real pul xazinaga tushadi. Agar sizda mantiqiy savol bo'lsa: "Bunchalik murakkablik nima uchun?", unda javob: bilvosita soliqlar davlat uchun to'g'ridan-to'g'ri soliqlarga qaraganda ancha foydali. To'g'ridan-to'g'ri soliqlar bilan korxonalar foydadan pul to'laydi, ya'ni ba'zi xarajatlar daromaddan chiqariladi. Bilvosita soliq bilan davlat g'aznasiga tushgan mablag'lardan pul tushadi.

Bilvosita soliqlar - davlat byudjetini to'ldirish, mamlakat hayotini moliyaviy qo'llabquvvatlash, tashqi va ichki siyosatni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun tashkillangan.

Bilvosita soliqqa tortish qo'shilgan qiymat solig'i, qisqartirilgan QQS, bojxona to'lovlari, davlat bojlari va aksizlarni o'z ichiga oladi[10].

Bilvosita soliqlarni kim to'laydi? Bunda zarbani xaridor, ya'ni vositachi oladi. Misol uchun, mukofot dastlab mahsulot yoki xizmatga joylashtiriladi. Va xaridor ularni to'lagandan so'ng, davlat uchun ajratilgan ulush byudjetga yuboriladi. Bundan tashqari, bilvosita soliq miqdori foyda va umuman biznesga bog'liq emas, chunki xaridorlar to'laydilar. Va biznes davlatga hisobot beradi va mablag'larni Soliq xizmatiga o'tkazadi. Va bu oyda uning foydasi bormi yoki yo'qmi, umuman muhim emas. Mamlakatimizda ushbu turdagi to'lov avtomatik ravishda tovarlar va xizmatlar narxiga kiritiladi[11]. Hech kim bizni do'konlarda oziq-ovqat, kiyim-kechak sotib olishga majburlamaydi. Lekin biz ularni sotib olishimiz bilan oq darhol bilvosita soliqni to'laymiz. Shuni

tushunish kerakki, agar davlat soliqlarni bilvosita undirishga qaror qilsa, ulardan faqat iste'molni kamaytirish orqali qochish mumkin bo'ladi.

Har ikki turdagi soliqlar ham davlat xazinasiga tushadi. Ammo ularning nisbati boshqacha bo'lishi mumkin. Har bir mamlakat ushbu ulushni o'zi belgilaydi va agar kerak bo'lsa, uni o'zgartirishi mumkin.

Butun dunyoda soliqqa tortishning to'rtta asosiy modeli mavjud.

To'g'ridan-to'g'ri soliqlar, asosan jismoniy shaxslardan olinadigan daromadlar ustuvor hisoblanadi.

Angla-sakson modeli. Qoidaga ko'ra, undan foydalanadigan mamlakatlarda barqaror iqtisodiyot va valyuta kursi, past inflyatsiya, fuqarolarning daromadlari yuqori bo'ladi. Ushbu modelni Avstraliya va Buyuk Britaniyada ko'rish mumkin. Bilvosita, asosan QQS ustunlik qiladi.

Evrokontinental model. Iste'molchilar tomonidan to'lanadigan soliqlarning yuqori ulushiga qo'shimcha ravishda, u ko'pincha yuqori ijtimoiy sug'urta badallari bilan tavsiflanadi. Soliq yuki ham jismoniy, ham yuridik shaxslar uchun juda jiddiy. Ushbu modelni Germaniya va Shvetsiyada ko'rish mumkin. Bunda Inflyatsiya bilan hamohang bo'lgan bilvosita daromadlarga e'tibor qaratiladi.

Lotin Amerikasi modeli. Inflyatsiyaning kuchli o'sishi tufayli davlat doimiy ravishda barmog'ini pulsda ushlab turishi va byudjet daromadlarini saqlab qolish yo'llarini izlashi kerak. Buning eng oson yo'li moslashuvchan bilvosita soliqlardir. Umumiy soliq yuki o'rtacha. Lotin Amerikasi modelini Chili, Peru va Boliviya ko'rish mumkin. To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita taxminan teng nisbatda.

Aralash model. Xatarlarni taqsimlash imkonini beradi va ma'lum turdagi to'lovlarga bog'liq emas. Soliq yuki darajasi o'rtacha bo'lib, vaqti-vaqti bilan yuridik shaxslarga yoki oddiy fuqarolarga o'tishi mumkin. Inqiroz davrida ish yuki oshishi mumkin. Model Rossiya, Ispaniya va Italiya uchun xosdir.

Bilvosita soliqlarning turlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

QQS - bilvosita qo'shilgan qiymat solig'i tovarlar, xizmatlar, ishlar va mulkiy huquqlardan undiriladi. Davlatimiz g'aznasiga katta hissa qo'shmoqda - 60 foizdan ortiq. Tadbirkorlar va tashkilotlar uni o'zlari emas, balki xaridor orqali to'laydilar. Soliq xarajat va yakuniy narx o'rtasidagi farq bo'yicha hisoblanadi[12].

Misol uchun, keks narxi do'konda 3000 so'mga sotmoqchi. QQS, % da 15, QQS miqdori 450 bo'ladi. QQS bilan narx yig'indisi 3 450 so'm bo'ladi. QQS har bir keyingi xaridor uchun xuddi zanjir bo'ylab kiritiladi.

Byudjetga juda ko'p pul tushayotganga o'xshaydi. Birinchidan, zanjirning birinchi ishtirokchisi to'ladi, keyin ikkinchisi va hokazo.

Aksiz solig'i - bu ma'lum toifalarga sotilgan mahsulotlar uchun yig'im. Qoida tariqasida, toifalar eng sog'lom zavqlarni emas, balki "ortiqcha" toifadagi narsalarni o'z ichiga oladi. Eng mashhur aksiz to'lanadigan tovarlar alkogol va tamaki hisoblanadi.

Aksiz solig'i yordamida davlat sotib olingan tovarlar miqdoriga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, sigaretalarga aksiz solig'i yuqori sur'atlarda o'sib bormoqda. So'nggi o'n yil ichida u 10 barobardan ortiq o'sdi. Shu sababli O'zbekistonda bir quti sigaretaning sezilarli ko'tarildi.

Har xil "xavflar" dan tashqari, aksiz solig'i yengil avtomobillar, yoqilg'i, neft va gaz uchun ham qo'llaniladi. Aksiz solig'iga quyidagi turdagi stavkalar qo'llaniladi: qat'iy, advalor va qo'shma. Ular har yili ko'rib chiqiladi va odatda ko'payadi. Ruxsat etilgan stavka belgilangan stavka deyiladi. Tovar birligi uchun so'mda hisoblanadi.

Import boji va QQS: Chet eldan olib kiritilgan mahsulotlarga QQS va import bojxona bojlari qo'llaniladi. Bu choralar mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish va davlat byudjetiga daromad olib kelishga qaratilgan.

Bilvosita soliqning afzalligi: U to'plash oson va byudjetga barqaror daromadni ta'minlaydi, chunki iste'molchilar kundalik xaridlari orqali bu soliqlarni bevosita to'laydi. Soliqni bevosita iste'molchilar to'lasa ham, uni yig'ish tadbirkorlik subyektlari orqali amalga oshiriladi[14].

Bilvosita soliqlar boy va kambag'al qatlamlarga bir xil qo'llanilsa ham, kambag'al qatlam uchun bu katta moliyaviy yuk bo'lishi mumkin. Soliq to'lashning shaffofligini ta'minlash va soliq yukini optimallashtirish zarur. Soliq yig'ish jarayonini avtomatlashtirish va nazorat qilish uchun raqamlashtirish darajasini oshirish kerak.

Bilvosita soliqning xususiyatlarini umumlashtiramiz va sanab o'tamiz.

Vositachining mavjudligi. Davlatga pul xaridordan keladi, lekin uni biznes o'tkazadi.

Yashirinlik. Aksariyat fuqarolar soliqlarni qachon, qanday va qancha to'lashlari haqida hech qanday tasavvurga ega emas.

Majburiy to'lovlar. Bilvosita to'lovlar tovarlar va xizmatlarga kiritilganligi sababli, ularni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi.

Yuqori rentabellik. O'zbekistonda bilvosita soliqlar byudjet daromadlarining katta qismini tashkil qiladi. Hukumat sotilgan tovarlar va xizmatlar uchun stavkalarini oshirish orqali g'aznani tezda to'ldirishi mumkin.

Noto'g'ri taqsimlash. Ko'proq pul eng keng tarqalgan mahsulotlardan keladi.

Aniq hisoblash. Soliq kodeksida turlar va stavkalar batafsil tavsiflangan, hisoblash formulalari esa iloji boricha soddalashtirilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyoti raqamlashtirish jarayonlari orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishni maqsad qilgan. Ayniqsa, bilvosita soliqlarni yig'ishda avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish soliq jarayonlarini soddalashtirish va shaffofligini oshirish imkonini beradi. Bu soliq yig'ish jarayonini tezlashtirish bilan birga iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Bilvosita soliqlarni raqamlashtirishning afzalliklari

1. **Shaffoflikni oshirish:** Soliq to'lov jarayonlarini onlayn kuzatish imkoniyati noqonuniy harakatlarning oldini olishga yordam beradi.
2. **Soliq yig'ish samaradorligini oshirish:** Avtomatlashtirilgan tizimlar inson xatoliklarini kamaytiradi va mablag'larning o'z vaqtida byudjetga tushishini ta'minlaydi.
3. **Ma'lumotlar bazasi yaratish:** Tizimlashtirilgan soliq ma'lumotlari soliq yukini tahlil qilish va optimallashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.
4. **Iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash:** Soliq yig'ish jarayonining samaradorligi oshishi davlat byudjetiga barqaror tushumlarni kafolatlaydi.

Optimallashtirish usullari

1. **Soliq stavkalarini qayta ko'rib chiqish:** QQS va aksiz soliqlar kabi asosiy bilvosita soliqlarning stavkalarini maqbullashtirish orqali iste'molchilar va biznes subyektlariga yukni kamaytirish mumkin. **Bosqichma-bosqich raqamlashtirish:** Onlayn kassalar, elektron hisobfakturalar va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish orqali soliq yig'ish tizimini samarali qilish.
2. **Xalqaro tajribani o'rganish:** Angliya, Germaniya va Lotin Amerikasi davlatlaridagi soliqqa tortishning raqamlashtirish jarayonlarini o'rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish.
3. **Texnologik rivojlanishga moslashish:** Sun'iy intellekt va big data

texnologiyalaridan foydalanish orqali bilvosita soliqlarni boshqarishda innovatsiyalarni qo'llash.

Xulosa

Bilvosita soliqqa tortish tizimi davlat byudjetining barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. QQS va aksiz soliqlari davlat daromadlarining asosiy qismini tashkil qilib, narx-barqarorlik va iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi. Soliqqa tortishning xalqaro tajribasini hisobga olgan holda, O'zbekiston iqtisodiyotida soliqlarning samaradorligini oshirish uchun tizimni raqamlashtirish, nazoratni kuchaytirish va soliqqa tortish yukini optimal taqsimlash muhimdir. Bu boradagi tadqiqotlar iqtisodiyotni tartibga solish va aholi turmush darajasini yaxshilashga hissa qo'shadi. Bilvosita soliqlarning raqamlashtirilishi soliq tizimining shaffofligi va samaradorligini oshirish uchun strategik muhim yo'nalishdir. Raqamlashtirish jarayonlari davlat byudjeti tushumlarini ko'paytirish bilan birga, iqtisodiy barqarorlik va aholi turmush darajasini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu boisdan, ushbu yo'nalishda kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (2024 yilgi tahrir)
2. Musgrave R. Public Finance in Theory and Practice OECD (2023).
3. Consumption Tax Trends World Bank (2024).
4. Tax Policy and Economic Growth IMF (2023).
5. Fiscal Monitor Report Stiglitz J. Economics of the Public Sector
6. O'zbekiston Iqtisodiyot va moliya vazirligi hisobotlari (2023–2025)
7. Davlat soliq qo'mitasi rasmiy ma'lumotlari European Commission VAT Reports (2023) Kakwani N. Income Inequality and Taxation